

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 41/2014.

UDK: 904:726.54 (497.5 CrkvišćeBukovlje)“652”
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Juraj BELAJ

Institut za arheologiju
Divka Budaka 1D
HR - 10000 Zagreb
juraj@belaj.com

Vitomir BELAJ

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za etnologiju i
kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3
HR - 10000 Zagreb
vito@belaj.com

Obredno osnivanje protourbanih naselja u srednjovjekovnoj Slavoniji

The ritual establishment of proto-urban settlements in medieval Slavonia

Od 1995. godine slovenski arheolog i antropolog, Andrej Pleterski, sa svojim suradnicima traga u istočnim Alpama za ostacima neobičnih prostornih struktura koje mogu omogućiti bolji uvid u proces sustavnoga naseljavanja Slavena na novoosvojena područja. Njegov pristup učinio nam se obećavajući, pa smo ga primijenili na hrvatsko područje. Godine 2014. sintetizirali smo naše rezultate, dopunili ih, opremili opširnijim komentarima i objavili u knjizi Sveti trokuti. Topografija hrvatske mitologije. Ovom prilikom želimo priopćiti nekoliko novih spoznaja koje, kako nam se čini, šire i izoštravaju pogled na tu tematiku.

Ključne riječi: *naseljavanje Slavena, „sveti trokuti”, slavenska mitologija, Varaždin, Zagreb, Ivanec, Lepoglava.*

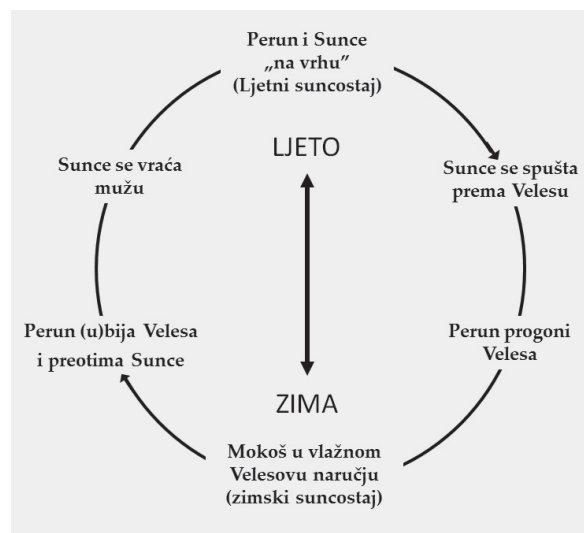
Pleterski je još 1995. uočio prostorne tročlane strukture pomoću kojih su, kako je to protumačio, plemenski vođe obredno utvrđivali i legitimirali plemensku (župnu) vlast¹. Ustrojavanjem takvih struktura pretrkršćanski su svećenici profani (kao-tični) prostor, njima tuđ, nerazumljiv, nepogodan za život u njemu, učinili svetim, svojim, razumljivim, pogodnim za život. Oni su, zapravo, obrednim (po) kazivanjem mita implantirali, ugradili slavensko mitsko kazivanje u prostor i time u nj ugradili njima poznata visoka slavenska božanstva. Zbog jednostavnosti, o tim prostornim tročlanim strukturama govorimo kao o *trokutima*.

Pritom su, očito je, pazili da ta božanstva u kojima prepoznajemo iz pisanih izvora gromovnika *Peruna*, njegova zmijolikog suparnika (javlja se i u liku vuka ili medvjeda) *Velesa* i Majku vlažnu zemlju najpoznatiju pod nadimkom *Mokoš*, rasporede tako da se iz njihovih suodnosa u krajoliku može iščitati sadržaj mitskoga kazivanja o njima.

Važnu ulogu je pritom igrala činjenica da je *Mokoš*, *Perunova* žena, u baltoslavenskoj mitologiji bila izjednačena sa *Suncem* (praslavenska riječ **slnb-* je ženskoga roda, naše *Sunce* je zapravo deminutiv) koje se svakoga jutra diže na istoku, diže u vruće, suhe nebeske visine i navečer na zapadu opet spušta u vlažno podzemlje. Isto se zbiva, samo na drugoj vremenskoj (tj. godišnjoj) razini: vrh *Sunčeve* dnevne putanje diže se i spušta od solsticija do solsticija zatvarajući pritom kut od oko 47° (u našim geografskim širinama 46° 54'). Iz toga je bilo očito da je *Sunce/Mokoš* jednu polovicu godine (ljeti) bliže nebeskom bogu *Perunu*, a drugu (zimi) podzemnom *Velesu*.

Mitska drama, koja se može rekonstruirati još na praindoeuropskoj razini, kazuje da *Zmija krade Gromovniku ženu (i vodu, stoku...) i odvodi ju u svoj svijet, a potonji ju silom preotima*. Ovaj je mit, očito, objašnjavao, uz ostalo, pojavu godišnjih doba, tj. smjenu sušnih i vlažnih razdoblja s čime su povezane plodnost i rodnost na Zemlji (sl. 1).

Unošenjem sadržaja mitskoga kazivanja u prostor preoblikovali su ga u sliku, ideogram, iz kojega se zatim taj sadržaj mogao „iščitavati“. Tri točke triju spomenutih božanstava tvore svetu prostornu strukturu koju mi prepoznajemo kao nenactani tro-

sl. 1. Shema sadržaja mita o odnosu između vrhovnih bogova.

kut. Pritom je okomito uzdizanje Sunca bilo projicirano vodoravno na Zemljinu površinu. Odnosi što ih je oblikovao na Početku vremena Stvoritelj (koji se u slavenskoj mitologiji izgubio, pa je njegovu ulogu preuzeo *Perun*), a koji vladaju između vrhovnih božanstava, iščitavaju se iz položaja njihovih točaka. Na *Sunčevo* naizmjenično priklanjanje jednome od muških bogova odnosi se jedan od kutova (možemo ga nazvati *Sunčevim kutom*) koji uvijek ima vrijednost od oko 23° (to je približna vrijednost kuta između suncostaja i ravnodnevnic, odnosno polovica ranije navedenoga kuta između dvaju suncostaja; u našim krajevima iznosi točno 23° 27'), a dužine dviju većih stranica odnose se približno kao 1 : $\sqrt{2}$. Njome su stari žrečevi prikazivali napetost između dviju duljih stranica u pravokutnom trokutu (sl. 2).

Pleterski je 1996. utvrdio kriterije za prepoznavanje takvih tročlanih struktura². To su (nabrajamo ih sažeto):

- dva su vrha posvećena muškim likovima, treći ženskom;
- vrhovi u pravilu imaju vizualni kontakt;
- jedan od kutova ima oko 23 stupnja;
- dvije dulje stranice trokuta odnose se jedna prema drugoj približno kao 1 : $\sqrt{2}$ (= 1,41);
- najduža stranica trokuta obično povezuje muške točke (udaljenost između *Peruna* i *Velesa* veća je od njihove udaljenosti prema *Mokoši*);

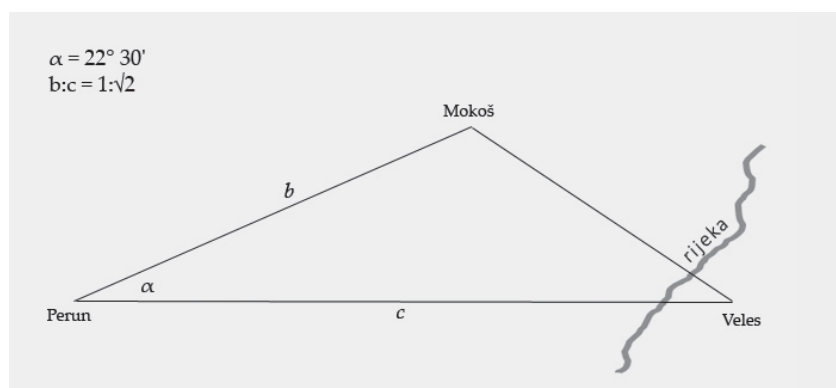
¹ A. PLETERSKI, The trinity concept in the Slavonic ideological system and the Slavonic spatial measurement system, *Światowit* 40, Warszawa, 1995, str. 113-143.

² PLETERSKI, Strukture tridelne ideologije pri Slovancih, *Zgodovinski časopis* 50, Ljubljana, 1996, str. 163-185.

- Perunova je točka uvijek negdje na povišenom,
- ženska točka obično je uz vodu koja može jednostavno predstavljati jedan od objekata svađe,
- točka Perunova protivnika odvojena je od ostalih vodom, obično tekućom koju možemo protumačiti kao granicu dvaju svjetskih pojaseva, Perunovog i Velesovog.

Pritom su, kako smo uočili, pazili na geološke oblike pa je Perunova točka obično pravilan, uređan vrh, nerijetko u obliku smirujućeg stošca, dok je Velesova, ako je povezana s kakvom uzvisinom, nakupina divljih stijena, po mogućnosti takva da na njoj rado žive zmijske. A može biti i blatno močvarno područje. Zamisao je jasna: te „točke“ trebaju predstavljati načela *red ÷ nered*. Lijepi primjeri su, za Perunovu točku, *Veliki Plazur* nad Zagrebom, *Treskavac* kod Oštarija, *Pogani vrh* na Papuku, *Perun* nad Mošćenicama itd., a za Velesovu „točku“ *Klekova* i trsatska stijena, *Petrov vrh* na Papuku, pa *Jarun* i *Mlaka* (Zagreb), *Poljud*, *Divulje*. Stoga možemo danas za mjerenje odnosa lako utvrditi Perunovu točku (vrh uzvisine), no Velesovu znatno teže – kod nje često uopće nije riječ o „točki“, nego o nekom širem području – o močvari ili nekoj gomili stijena. To moramo uzimati u obzir pri procjenjivosti mogućih trokuta. Uvijek moramo imati na umu da pri tumačenju prostora ne smijemo nametati vlastite ideje, nego moramo pokušati razmišljati kao oni koji su ga nekoć davno bili osmislili.

Takvim su trokutima, pretpostavio je Pleterski, plemenski svećenici uspostavljali kozmički red kakvoga je bio uspostavio Stvoritelj dok je stvarao Svijet, red kojega su Slaveni imali u svojoj prado-movini. Sveti trokut, jednom obredno uspostavljen (pri čemu su, očito, bili kazivani mitovi o stvaranju Svijeta, odnosima između vrhovnih božanstava – Stvoriteljeve djece, nastanku plemena/naroda, vladarskoga roda), davao je legitimitet plemenskom vodstvu. Vrijedilo je to, naravno, samo dok poglavica/knez/župan nije sa svojom svitom prihvatio kršćanstvo. Od toga trenutka uspostavljanje takvih struktura više nije bilo moguće. Prigodom pokrštavanja misionari su obično nadomještali pretkršćanska božanstva za to prikladnim kršćanskim svecima i gradili im crkve na mjestima pretkršćanskih svetišta, sastajališta, žrtvenih mjesta. Na Perunovo mjesto mogli su doći sv. Vit/Vid (zapad) i sv. Ilija (istok), ponegdje i sv. Mihovil i Juraj (obojska se bore protiv zmaja), na Velesovo isto sv. Mihovil i Juraj, a na Mokošino neka ženska svetica, najčešće

sl. 2. „Kanonski“ sveti trokut prema Pleterskom.

Blažena Djevica Marija. Na mjestima koja su bila posvećena Perunovoj djeci, Jarilu i Mari, nerijetko se nalaze crkve sv. Jurja i Ivana odnosno sv. Marije i Marine.

Pleterski je još 1996. pretpostavio da je *svaka upravna jedinica nekoć... imala takvu trojicu (Vsa-ka upravna enota je nekoć imela tako trojico)*³, pri čemu je imao na umu predfeudalne (i pretkršćanske, dakako!) slavenske *župe* kao teritorijalne jedinice. Ta je pretpostavka otvorila posve nove, do tada neslućene mogućnosti tumačenja najranije povijesti slavenskih ranih državnih tvorbi iz vremena iz kojih nemamo pisanih dokumenata. Mi smo tu mogućnost prihvatili i usmjerili naša istraživanja na hrvatsko područje⁴. U Hrvatskoj smo potvrdili, manje-više pouzdano, postojanje takvih „župnih“ ili „plemenskih“ trokuta kod Ivanca, Velike Nedelje (njegov veći dio nije u Hrvatskoj, ali jedan mu je vrh na *Vukovoju*), Zagreba, Dugoga Sela, pod Učkom, kod Ogulina, Pokrovnika i na Pelješcu te u Kaštelima, pa zatim jedan neobično veliki sjeverno od Međimurja (jedan mu je vrh u Međimurju nad Murom kod Jurjevca).

³ A. PLETESKI, *Strukture tridelne ideologije*, str. 180.

⁴ J. BELAJ, *Arheološka provjera nazočnosti templara i ivanovaca oko Ivanščice*. Doktorska disertacija, rkp., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005. – J. BELAJ, *Martin-Breg između poganstva i kršćanstva*, *Studia ethnologica Croatica* 21, Zagreb, 2009, str. 79-99. – V. BELAJ, *Hod kroz godinu. Pokušaj rekonstrukcije prahrvatskoga mitskoga svjetonazora*. (II. znatno dopunjeno i prošireno izdanje knjige iz 1998.), Zagreb, 2007. – V. BELAJ - J. BELAJ, *Ivanečki se „trokut“ produbljuje i širi. Nove spoznaje o svjetonazoru drevnih Hrvata, Ivanečka škrinjica* III/3, Ivanec, 2007, str. 16-23.

No uz takve velike „plemenske“ trokute otkrili smo dimenzijama *znatno manje*, ali također *uvijek* sa „Sunčevim kutom“ veličine od oko 23° , a *gotovo nikada* sa spomenutim *odnosom stranica u vrijednosti* $1 : \sqrt{2}$ ($\sqrt{2}$ iznosi 1,414...), nego oko $1 : 1,2$, $1 : 1,26$, $1 : 1,5$, $1 : 1,6$ (to je $^3\sqrt{2}$) ili $1 : 1,8$. Ovo će se sada pokazati kao jako važno. Pretpostavili smo, naime, da ova razlika govori o njihovim *drukčijim funkcijama* malih trokuta. Potvrđuju to sadržaji pojedinih točaka trokuta i druge karakteristične crte.

Kao primjer neka nam posluže dva trokuta, jedan „veliki“ kod Ivanca, prvi kojega smo uočili, i jedan „mali“ kod Lepoglave, zapadno od „velikoga“. Kod ivanečkog je trokuta Perunova točka na vrhu Gore (Ivanščice), ženska na mjestu Ivanečkoga grada i župne crkve sv. Marije Magdalene, a Velesova s druge strane rijeke Bednje na *Vukovoju*, tamo gdje je crkvice sv. Wolfganga; „Sunčev kut“ od 22° je na Gori, a odnos između dva dulja kraka iznosi $1 : 1,41$. Trokut je bio tako koncipiran da se iz njegova oblika i sadržaja njegovih vrhova, kao i „dodatnih“ elemenata koje prepoznajemo iz okolnih toponima, mogu iščitati i pokazati oba najvažnija mita, mit o tome kako je složen svijet (pa zato osigurava političku vlast u svijetu) i mit o životu božanstava vegetacije (Jarila/Jurja i Mare) koja osigurava rodost i plodnost⁵.

Kod lepoglavskog je trokuta Perunova točka na vrhu brežuljka *Gorica* (crkva sv. Ivana), ženska na mjestu današnje crkve sv. Marije u *Lepoglavi*, a Velesova s druge strane Bednje, u selu *Purga Lepoglavska* (crkva sv. Jurja).

Kut na Gorici iznosi $24^\circ 35'$, a krakovi mu se odnose kao $1 : 1,54$. Taj je trokut svojim sadržajem uglavnom usmjeren na kazivanje o Jurju i Mari⁶. Oba su trokuta povezana pravcem koji ide od Sv. Jurja u Purgi točno preko Sv. Ivana na Gorici do

Sv. Duha koji je sastavni dio ivanečkoga sklopa. Upada u oči da je mali trokut zrcalni odraz velikoga. Ista je pojava uočena i kod drugih malih trokuta koji su povezani s velikima, kod Martin-Brega, pod Učkom, u središnjoj Istri, kod Ogulina, nad Žrnovnicom kod Splita.

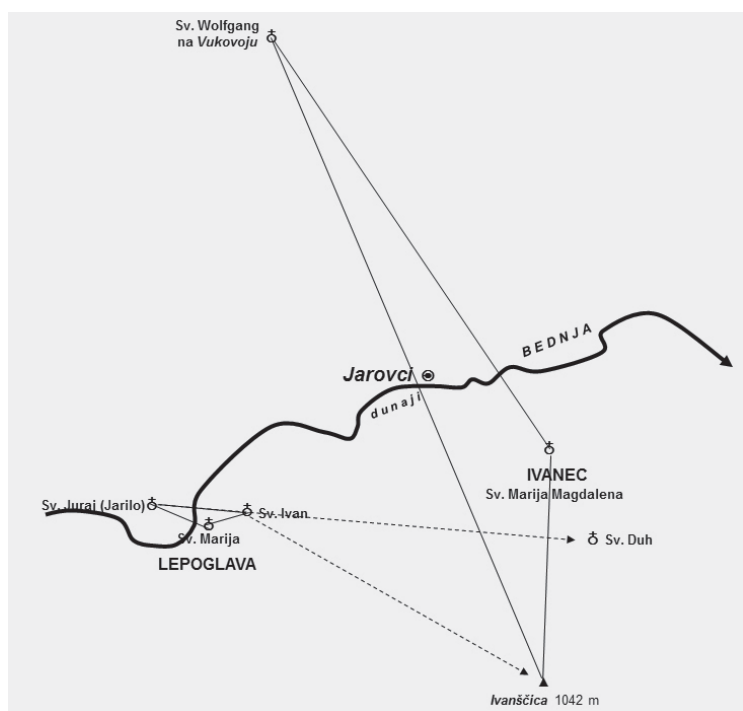
Popratni tragovi upućuju na zaključak da su manji trokuti bili *povezani s mitskim kazivanjima o Perunovoj i Mokošinoj djeci*, konjolikim božanstvima plodnosti (*Jarilu/Jurju/Jarunu i Mari/Morani*) i njihovom odnosu prema roditeljima. Nerijetko su povezani s velikima i tvore složenije strukture, a služili su vjerojatno potrebama manjih seljačkih zajednica. Funkcija im je, očito, bila pospješiti plodnost i rodost seljačkih njiva i stada. Pronašli smo ih do sada u Prekodravlju, kod Vrbovca, na zapadnom Papuku i Psunju, kod Josipdola, uz Učku, kod Vodica, u Biskupiji kod Knina, istočno od Splita.

Ova nam se razlika čini jako važnom: *veliki trokuti* su trokuti „političke“ zajednice, pretkršćanske župe, temelje se na mitu o tome kako je stvoren Kozmos i osnovni odnosi između vrhovnih bogova, njegovi vrhovi povezani su s Perunom, Mokoši i Velesom. Osiguravaju stabilnost vlasti u plemenu. Zato su označeni odnosom poveznika u odnosu $1 : \sqrt{2}$. *Mali trokuti* povezani su s mitom o božanskoj djeci velikih božanstava, Jarilu i Mari, ne odnose se ni na kakvu vlast nego osiguravaju rodost i plodnost maloj seoskoj zajednici. Zato su i dimenzijama mali. Osim toga, jer se odnose na drugi mit, namjerno nikada nemaju odnos $1 : \sqrt{2}$, nego ili manje ili više. Ovaj odnos, $1 : \sqrt{2}$, pokazao nam se kao *differentia specifica* između tih dviju vrsta svetih tročlanih struktura. Tu smo razliku tek postupno uočavali, a ovdje će se pokazati kao bitna. Shematski bi se to moglo prikazati ovako:

tip trokuta	veliki (plemenski) trokut	÷	mali (seljački) trokut
funkcija	održavanje stabilne vlasti	÷	osiguravanje rodosti i plodnosti
područje	plemensko područje pod nadzorom župana	÷	teritorij seoske zajednice
mitska podloga	mit o ustrojavanju Kozmosa	÷	mit o božanstvima vegetacije
razlikovna oznaka	odnos stranica $1 : \sqrt{2}$	÷	nikada odnos $1 : \sqrt{2}$

⁵ Više o tome pogledajte u V. BELAJ - J. BELAJ, *Sveti trokuti. Topografija hrvatske mitologije*. Zagreb, 2014, str. 127-147, gdje su komentirani izvori i navedena literatura.

⁶ V. BELAJ - J. BELAJ, *Sveti trokuti*, str. 147-153.

sl. 3. Trokuti kod Lepoglave i Ivanca.

Dosadašnje rezultate naših istraživanja prikazali smo u spomenutoj knjizi⁷. No kada je rad na njoj već bio pred dovršenjem, naišli smo na dva trokuta koji se ne mogu uklopiti u dvije spomenute skupine („plemensku“ i „seljačku“). Nismo ih više stigli uvrstiti u knjigu, no čini nam se da bi mogli biti važni, pa ih ovdje iznosimo i tumačimo. Ovo su tek prva opažanja koja će trebati potvrditi srodnim strukturama koje bi se mogle naći i u drugim gradovima.

Uočili smo ih između Drave i Save, na području srednjovjekovne Slavonije, i to na mjestima na kojima su još u pretkršćansko vrijeme počele *nastajati klice kasnijih urbanih naselja* (gradova u današnjem smislu; srednjovjekovno značenje riječi *grad*, praslavenski **gordь* bilo je „ograđeni prostor, utvrda“, a naseljeno mjesto bilo je **vъsbъ*, hrvatski *vas*, kajkavski *ves*), pri čemu imamo osim topografskih i toponimijskih elemenata i, doduše skromne, arheološke nalaze koji bi mogli pripomoći njihovim tumačenjima. Riječ je o bivšem i današnjem glavnom gradu Hrvatske, *Varaždinu* i *Zagrebu*. Obje strukture povezane su većim trokutima, obje imaju Sunčev kut od oko 23°, ali s *drukčije raspoređenim* božanstvima u prostoru. *To ukazuje na potrebu otkrivanja mitskoga sadržaja koji je bio upisan u taj ideogram.*

⁷ V. BELAJ - J. BELAJ, *Sveti trokuti.*

Varaždin

U Varaždinu smo zapravo uočili dva trokuta koji su međusobno povezani. Jedan je, prema svojim značajkama (dimenzijama i suodnosu dviju stranica), običan „mali“ trokut koji povezuje *crkvu sv. Vida* (čest supstitut pretkršćanskoga Peruna) na blagoj uzvisini (niti 1 m) u jugozapadnom predgrađu, na mjestu s kojega bi vrhovni bog mogao nadzirati svoje posve ravno područje, s isprva romaničkom, kasnije barokiziranom *župnom crkvom sv. Nikole* i sa sjeveroistočnom kulom negdašnjega županova grada, u kojoj je *gradska kapela sv. Lovre*.

Varaždin, plemeniti varaš Varaždinski kako su ga Varaždinci s ponosom zvali, javlja se u dokumentima tek 1181., ali već kao *castrum* varaždinskoga župana, *comes de Garestin*, pa se može pomišljati i o naselju gradskoga tipa u kojem bi stanovali *Guarestinenses*⁸. Već 1209. je kralj Andrija dao Varaždincima povlastice pa je Varaždin postao prvim slavonskim slobodnim kraljevskim gradom⁹. Dakako da je takvo kraljevsko naselje moralo imati organizirani kršćanski život, pretpostavljamo, s vlastitom župom. No varaždinska se župa spominje prvi put tek godine 1334. kao *ecclesia s. Venceslai*¹⁰, premda je već ranije (1322.) bio spomenut neki Ivan Pavao kao varaždinski arhidakon¹¹.

Ime „Varaždin“ pisano je oko godine 1200. kao *Garestin*, *Guarestin*, *Guarastin* očito kao tadašnja norma za pisanje početnoga glasa „w“ u latinštini onoga vremena. Iz istoga vremena imamo u našim ispravama imena poput *Gualterius* („Walter“), *Guilelmus* („Wilhelm“) i sl. Stoga možemo zaključiti da se ime *Garestin*, premda se najranije spominje, nije nikada tako izgovarao, nego vjerojatno *Varaštin* ili *Varaždin*. Ako zadnji slog potječe od praslavenskoga **tynь* („pregrada“), onda će biti srodan s keltskim *dunum* „utvrđeni grad“ i njemačkim *Zaun* „plot“ (usporedite keltska imena *Noviodunum* „Novigrad“, *Singidunum* „Beograd“ i sl.). *Varos* je pak najvjerojatnije mađarsko *város*, od *vár* „grad“. U

⁸ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Sv. II, (ur. T. Smičiklas), Zagreb, 1904, str. 177, dokument br. 175. (Dalje: *Cod. dipl.*)

⁹ *Cod. dipl.*, III/1905, str. 89-91.

¹⁰ J. BUTURAC, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU* 59, Zagreb, 1984, str. 104. Drugih podataka o štovanju sv. Václava/Vjenceslava u Varaždinu nemamo.

¹¹ *Cod. dipl.*, IX/1911, str. 75.

tom bi se slučaju ime *Varaždin* moglo tumačiti kao „palisadama utvrđeni *varaš*“, a to bi značilo da je ime „iskovano“ tek nakon dolaska Mađara u Panoniju, nikako ne prije godine 896. Ako nas naše slutnje ne varaju, to je naselje već moralo imati značajke urbanoga naselja da bi ga mogli nazvati *varašem*. Toliko o tome što nam ime „Varaždin“ može reći.

Vidovski trg (danas ga više nema, presječen je novom prometnicom – grubim urbanističkim nasiljem nad prastarim urbanim tkivom), s crkvom, nm. v. od 171 m, ni s čim ne odskače od okolnoga zemljišta koje je doslovce ravno kao tanjur. Povijesni izvori o toj crkvi dopiru unazad jedva do godine 1454. kada se spominje *ecclesia sancti Viti* kao župna crkva.

Za današnju župnu crkvu sv. *Nikole*, koja je barokna građevina s gotičkim tornjem, imamo tek podatak što ga je naveo župnik Antun Moković (Smukovich) godine 1756., prema kojem bi župna crkva onda bila stara 584 godine¹². To bi značilo da je bila izgrađena još godine 1172. I doista, u zidovima gotičke, kasnije barokizirane crkve mogu se uočiti romanički elementi. U toranj su izvana uzidani ploča s godinom 1494., gradski grb i poprsje nekakvog medvjeda.

[*Stari*] *Grad* (utvrda, burg, a ne urbano naselje u današnjem smislu) spomenut je prvi put godine 1181. kao *castrum* varaždinskoga župana, *comes de Garestin*, pa se može pomišljati i o naselju gradskoga tipa u kojem bi stanovali *Garestinenses* spomenuti u istoj listini¹³. A već 1209. je kralj Andrija II. dao Varaždincima povlastice slobodnoga grada¹⁴. Dakako da je takvo kraljevsko naselje trebalo imati organiziran kršćanski život s vlastitom župom, no o njemu nemamo nikakvih podataka.

Perunovo mjesto slutimo na Vidovskom trgu. Žensko bi mjesto moglo biti na mjestu župne crkve, a mjesto Perunova suparnika (udaljenije) kod Staroga grada, s druge strane jedva vidljivoga uleknuća u terenu u kojem je mogla kod visokog vodostaja obližnje Drave teći voda (*Dravica*). Glavni zadani parametri su zadovoljeni, jer kut kod Sv. Vida iznosi točno $23^{\circ} 27'$, a stranice su mu *Sv. Vid – Sv. Nikola* (436,5) i *Sv. Vid – kula Staroga grada* u kojoj je gradska kapela (795 m) te se međusobno odnose

kao 1 : 1,8 (kao kod seljačkoga trokuta kod Žrnovnice, Oštarija i na *Medvedgradskoj osi*)¹⁵. „Sunčev kut“ je tako precizan da ne ostavlja mnogo mjesta sumnji.

Taj trokut možemo mirno svrstati u skupinu „seljačkih“ i on ne bi ovom prigodom izazivao našu pažnju. Ali druga struktura koju smo pronašli je neobična pa bi mogla biti zanimljivija. Pogledajmo prvo dvije najvažnije i najstarije gradske crkve (i ovdje smo mjerili od oltara, mjesta na kojima se prinosi žrtva). To su u temeljima još romanička župna crkva sv. *Nikole* i franjevačka, nekoć vjerojatno ivanovačka, crkva sv. *Ivana Krstitelja*. Lako možemo na karti uočiti da franjevački oltar stoji točno sjeverno od oltara u župnoj crkvi (mislimo na stare oltare, ne moderne koji su uvučeni prema puku): moguća stranica trokuta leži točno na pravcu *meridijana*. To smo uočili i na Pagu, kod Podstrane, na Pelješcu, u Biskupiji i u Zagrebu (a Pleterski u istočnim Alpama) pa bi bilo teško govoriti o slučajnosti.

Kada bi to bile dvije točke trokuta, a njihova prostorna poveznica jedna od njegovih stranica, treća bi točka u idealnom slučaju morala biti na mjestu današnje gradske vijećnice. Vijećnica, naravno, nema oltar pa smo se pri izmjeri odlučili za njezinu sredinu. Današnja zgrada oblikovana je u renesansno doba (pročelje još kasnije) kada joj je tlocrt bio pomaknut za nekoliko metara prema trgu pred njom, pa mjerenje prema ulazu u zgradu jedva da bi moglo odgovarati.

Rezultati mjerenja do kojih smo došli bili su neočekivani. Udaljenost između spomenutih oltara iznosi 165 metara, a između oltara sv. *Nikole* i sredine Vijećnice 233 metra. Kut što ga zatvaraju te dvije crte iznosi 23° i oko $30'$ s mogućom pogreškom do pola stupnja, što je možda samo posljedica toga što mjesto treće točke nismo u stanju točno odrediti. U srcu Varaždina je, dakle, još jedan precizan Sunčev kut, a odnos dvaju njegovih krakova (stranica trokuta) iznosi točno 1 : 1,41 što, nipošto, nismo očekivali kod ovako maloga trokuta. Pred nama kao da je pravi „veliki“ trokut, ali jako malih dimenzija. Trokut je previše pravilan da bismo ga smjeli ignorirati, ali teško da bi mogao odgovarati potrebama jedne plemenske župe.

Usporedimo li ta dva trokuta, vidjet ćemo da su oni:

¹² *Državni arhiv u Varaždinu*, Zapisnici gradskoga poglavarstva LVIII - 63.

¹³ *Cod. dipl.*, II, str. 177, dokument br. 175.

¹⁴ *Cod. dipl.*, III/1905, str. 89-91.

¹⁵ Vidi: V. BELAJ - J. BELAJ, *Sveti trokuti*, str. 288-291.

1. postavljeni tako da se *dodiruju* u jednoj točki (crkva sv. Nikole),

2. da jedan tvori *zrcalni odraz drugoga*, i

3. da se pravac *pružanja stranice* jednoga (*Sv. Vid – Sv. Nikola*) neposredno nastavlja na stranicu drugoga (*Sv. Nikola – gradska Vijećnica*). Ako tome dodamo da

4. *odnosi između dviju većih stranica* iznose, kod većega, 1 : 1,8 (kako je to već ranije uočeno kod također „malih“ trokuta kod Žrnovnice i Oštarija te kod „Medvedgradske osi“) odnosno, kod manjega, 1 : 1,41 (a što u potpunosti odgovara vrijednostima izmjerenima kod „velikih“ župskih trokuta), pa da je

5. stranica *Sv. Nikola – Sv. Ivan usmjerena točno prema sjeveru*, i da

6. *veličina južnih kutova* obaju trokuta odgovara veličini Sunčeva kuta, onda postaje jasno da tih pet točaka nikako nije moglo biti slučajno baš tako raspoređeno, nego da je iza toga morala stajati neka namjera. To znači da su one bile određene još u vrijeme kada je u tom području dominirao pretkršćanski mitopoetski svjetonazor, dakle, još prije no što se vladarski sloj bio pokrstio. Kršćanski su sakralni objekti nastali na svetim pretkršćanskim mjestima u namjeri da se štovanjem kršćanskih svetaca izbrišu tragovi starijih vjerovanja. Cijeli taj proces možemo pokušati „pročitati“ iz smještaja tih točaka u prostoru.

Kod prve strukture zbunjuje činjenica da njezin trokut ni po veličini, ni po odnosu dviju duljih stranica ne odgovara župnom („velikom“), a znamo da je u Varaždinu najkasnije u 12. stoljeću *varaždinski* župan imao svoju utvrdu. Smijemo pretpostaviti da je ovdje bio *isprva*, kod doseljavanja, ustrojen „mali“ seljački trokut za potrebe seljačkih doseljenika, na čiji je jedan vrh *kasnije* „sjeo“ županov burg/grad. Naslućujemo da smo na tragu nekom procesu o kojem do sada nismo ni pojma imali.

Kod druge pak moraju zbunjivati uočeni točni odnosi „propisani“ za veliku, *političku* strukturu, odnosi s kojima se predstavljaju kozmički odnosi između vrhovnih božanstava. Taj je prostor dolaskom Slavena očito bio svet, uređen prema primordijalnim kozmičkim propozicijama. Pa ipak, nemamo naznake da bi se mogao odnositi na neku plemensku vlast. Osim toga, ovdje nemamo vode kao granice Perunove i Velesove sfere. Perunova točka kao da je izgubila svoje sakralno značenje. No gradska vijećnica bila je važan topos unutar tkiva varaždinskoga *varaša*, a prije nego što je počet-

kom 16. stoljeća postala vijećnicom, bila je u vlasti velikaša iz kraljevske kuće (ne iz županove!). U dokumentima ju s poštovanjem zovu „kamenja kuća“ (*domus lapidea*), premda je bilo još takvih. Seljački je trokut imao funkciju osigurati rodost i plodnost njiva i stoke, a ovaj u Varaždinu – kako nam se čini – trebao je osigurati i legitimirati gradsku „vlast“ u nastajanju. To je moglo biti mjesto sastajanja gradske „vlasti“, *skupčine* prvih „purgara“.

Sjeverne točke obaju varaždinskih trokuta kao da po svojim funkcijama stoje u jasnoj opreci:

burg (feudalna utvrda) ÷ magistrat

(„središte“ *urbanoga naselja*)

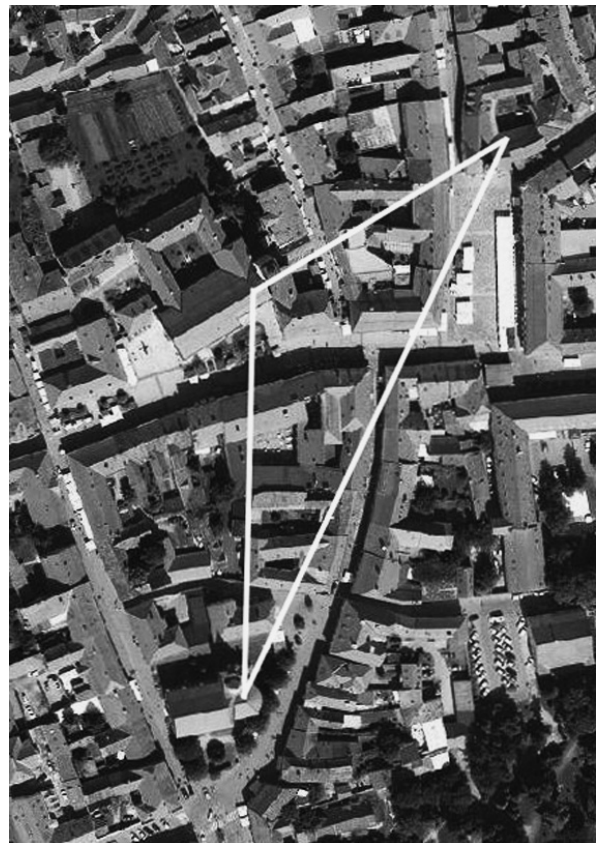
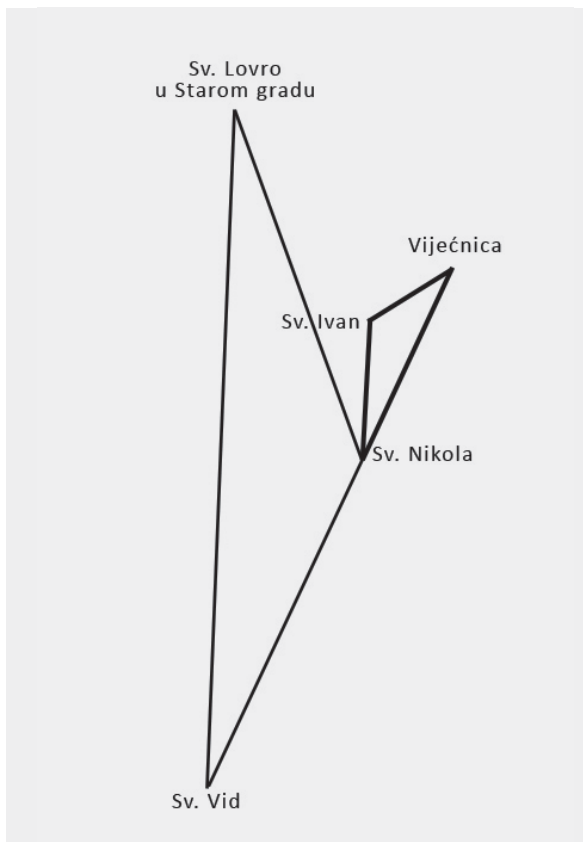
To je opreka koja je bila moguća tek nakon što je utvrđen županov grad/burg, a obilježiti će razvoj Varaždina kroz mnoga stoljeća! Naime, na varaždinskom području oblikovala su se dva upravna teritorija od kojih će se vremenom jedan razviti u slobodni i kraljevski *varaš Varaždinski*, a drugi u nastanjeno područje gradske tvrđe. Ta podjela mogla je imati svoju osnovu u zasnivanju ovih dvaju svetih trokuta, a ove dvije upravne jedinice tek će se godine 1861. ujediniti u jedinstveni grad Varaždin.

Naše spoznaje, koliko god bile još nedorečene, nameću nam zaključak da imamo pred sobom jedan veći seljački trokut, koji je mogao kasnije poslužiti i županu, i jedan manji, „ranovaroški“ koji je mogao obredno služiti urbanom naselju u nastajanju. Takva funkcija do sada nije bila poznata. Sada možemo proširiti prethodnu tablicu:

tip trokuta	„protourbani“ trokut
funkcija	podržavanje uprave
područje	područje naselja sa zametkom grada
mitska podloga	mit o ustrojavanju Reda (Kozmosa)
razlikovna oznaka	odnos stranica 1 : √2

Sjeverni je kut, tamo gdje je danas Vijećnica, mogao (samo nagađamo) biti mjesto okupljanja prvih naseljenih „protograđana“, mjesto vijećanja i sudovanja pa je kasnije, nakon što je došlo u ruke *varaške* općine, obnovilo tu svoju funkciju. Bio bi to lijep primjer javnoga mjesta dugoga trajanja (sl. 4 i 5).

Spomenuti gubitak sakralnosti lako je objašnjiv. Ključ za tumačenje toga procesa naći ćemo u dokumentu o mirovnom sporazumu što su ga sklopili

sl. 4-5. Trokuti kod Varaždina.

onda još nekrštena Ruska kneževina i kršćansko Bizantsko Carstvo 971. godine¹⁶. U njemu ruski knez Svjatoslav, sin Igorov (Svjatoslav je prvi vladar iz roda Rjurikoviča koji ima slavensko ime: ime *Igor* je još švedsko *Ingvar*), priseže:

Аще ли отъ тѣхъ самѣхъ и преждереченыхъ не хранимъ, азъ же и со мною и подо мною, да имѣмъ клятву отъ Бога, в неже вѣруемъ, в Перуна и въ Волоса, бога скотья...

Ako li od tih samih prije rečenih ne očuvamo [tj. ne održimo obveze], ja i još [oni] sa mnom i poda mnom, da imamo kletvu od Boga, koji u nj vjerujemo, i od Peruna i od Volosa, skotjega boga...

Lako se mogu uočiti dva člana Dumézilove¹⁷ funkcionalne trodjelnosti praindoeuropskoga društva:

oni s knezom (vojnici) ÷ oni pod njime (plemeniti seljaci)

¹⁶ V. BELAJ - J. BELAJ, *Sveti trokuti*, str. 56.

¹⁷ G. DUMÉZIL, *L'Idéologie tripartite des Indo-Européens*. Bruxelles, 1958.

Manjka nam treći član, predstavnik svete funkcije, *svećenik*. No ako pozornije pročitamo tekst, vidjet ćemo da se u njemu ne spominju dva, nego tri entiteta: prvo *ja*, pa zatim onaj *sa mnom* te onaj *poda mnom*. Knez je izgleda, ovdje (a slično slutimo i kod zapadnih Slavena) objedinjavao dvije funkcije – plemenskog vođe i vrhovnog svećenika. Rječite su zapadnoslavenske riječi: češki *kněžna* znači „kneginja“, ali *kněz*, kao i u poljskome *ksiądz*, znači „svećenik“! Ovo sažimanje funkcija je, vjerojatno, krivo što istraživačima do sada nije uspjelo kod Slavena naći uvjerljive tragove praindoeuropske trodiobe u Dumézilovom smislu¹⁸. Ako taj zaključak primijenimo na varaždinsku *varašku* strukturu, onda možemo uspostaviti smislenu vezu između svetosti trokuta i upravljanja „protourbanim“ naseljem.

¹⁸ Već smo ranije pretpostavili da vladar u ovome svijetu zastupa Peruna i iznijeli tvrdnju da *Ima razloga pretpostaviti da su kod starih Slavena vjerska i „državna“ sfera bile usko spojene, možda čak u jednoj osobi. To je možda razlogom što kod Slavena nemamo vidljivih tragova trodjelnosti društva prema Dumézilovim funkcijama* (V. BELAJ - J. BELAJ, *Sveti trokuti*, str. 386).

Vidjeli smo da se dvije varaždinske svete strukture, trokuti, dodiruju u jednoj točki, točki na kojoj je danas *župna crkva*, a ona u sebi krije brojne tajne. Jedna je čak i vidljiva, ali nitko od prolaznika joj ne obraća veću pažnju. To je varaždinski *medek*, kamena skulptura medvjeda uzidana u toranj zvonika, iznad razine krova crkvenog broda, koji kao da viri iz njegova zida (današnji *medek* je replika, original se čuva u varaždinskom Gradskom muzeju)¹⁹.

Takve su likove, koji su imali podsjećati na pobijedeno poganstvo, u srednjem vijeku rado stavljali u sakralne građevine kao nosače, konzole, da naglase njihov podređeni položaj. Tu su one, u odnosu na likove „gore“, smještene na profani položaj „dolje“ (podsjetimo se na položaje Peruna i Velesa!). Ovoga medvjeda povjesničari umjetnosti smještaju na sam početak 13. stoljeća. A prema legendi, koja živi još uvijek među građanima, to bi bio spomen na to da je crkva bila nekoć izgrađena na mjestu medvjedeg brloga.

A medvjed je, iza zmijske/zmajke, najčešći Velesov zoomorfni lik! Brojna mjesta blizu svetih trokutnih struktura svojim su imenom povezana s medvjedom. To su, primjerice, *Medveja* pod Učkom, *Medvedovica* u središnjoj Istri, *Medvižak* blizu Vodica, *Medvednica s Medvedgradom* nad Zagrebom, *Medveščak* (teče kroz Zagreb), *Medvedak* blizu Krakova nad Unom, *Medvedica* (ponor) kraj Ogulina, *Medvjedak* na Papuku.

I sada je odjednom tu pred nama u Varaždinu *medek* na tornju župne crkve. On može biti važan dokaz za pretpostavku da je Veles u medvjedom liku doista nazočan kod ovakvih trokuta. No teško je povjerovati da je ta skulptura ostatak pretkršćanskoga kulta. Vjerojatnije je ona tek trebala biti spomen na slavnu pobjedu Crkve nad mrskim i opakim poganstvom.

Kod većega („seljačkog“) trokuta, Perunovo je mjesto moglo biti kod današnjega Sv. Vida, Mokošino kod današnje župne crkve, a prostor kod sjeveroistočne kule asociirao bi na njegovog sina Jarila koji je djetinjstvo proveo kod Velesa (Jarila, odnosno Jurja vidimo na Velesovu mjestu u Panonskom

trokutu, kod Ivanca, Lepoglave, na Trsatskoj gradini, Pagu, kod Žrnovnice). Kod maloga „protourbanog“ trokuta je pak Perunovo (gospodarevo) mjesto bilo vjerojatno na mjestu današnje Vijećnice, Mokošino tamo gdje su ivanovci sebi uredili oltar na kojem su, osim sv. Ivana Krstitelja, kao i svi drugi viteški redovi, častili i Blaženu Djevicu Mariju, a Velesovo, udaljenije, na mjestu crkve sv. Nikole s *medekom*. Medvjed na tornju upućuje na to da je, osim Mokoši, izvorni pretkršćanski „titular“ ovoga svetog mjesta ipak mogao biti i Veles.

Takvu bifunkcionalnost jedne od triju točaka svete tročlane prostorne strukture uočili smo i na Vukovoj: gledano iz Ivanca, Vukovoj je Velesova točka, a gledano iz Velike Nedelje u Štajerskoj, on je bio Perunova točka velikoga trokuta *Sveta Nedelja – Sveta Marija kod Zavrča – Vukovoj*²⁰. Vidjet ćemo ju i u Zagrebu.

Zagreb

Jedan sâm primjerak neke pojave ne dopušta nam da o njoj donosimo valjani sud. Vrijedi to i za ovaj neobičan mali trokut u Varaždinu. To će biti moguće tek ako otkrijemo još nekoliko sličnih trokuta. Onda ćemo moći usporedbom izvoditi zaključke o nekakvim pravilnostima i pokušati ih tumačiti. Mislimo da smo uspjeli naći dobru paralelu u Zagrebu.

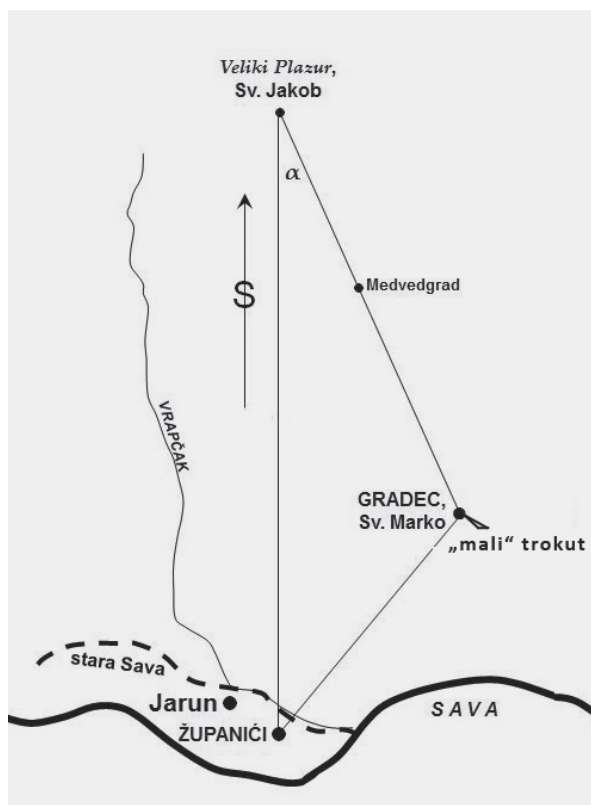
Kod Zagreba smo već prije otkrili „veliki“ (župni) trokut: *Sv. Jakob* na Plazuru – *Sv. Marko* na Gradecu – *Jarun*²¹. Kasnije smo, čini nam se, pronašli još jedan. Potaknuti otkrićem u Varaždinu, pošli smo od dviju *moćnih* točaka: jedna je već bila poznata, to je Mokošino mjesto gdje danas stoji *crkva sv. Marka* na Gradecu, a druga je mjesto koje je danas posvećeno kršćanskoj *Bogorodici Djevici Mariji na Dolcu*, nad potokom. U većini, do danas poznatih, slučajeva upravo je Marija pri pokrštaivanju nadomjestila pretkršćansku bogorodicu Mokoš.

Ako pokušamo pomoću njih *konstruirati* idealan trokut s jednim kutom od 23° 27' i s odnosom između dviju stranica od 1 : 1,4 (kako je to slučaj kod manjega varaždinskog trokuta), dobit ćemo kao *pretpostavljenu* treću točku mjesto koje leži ispred Katedrale, petnaestak metara južno od sačuvane

¹⁹ O njemu su u nekoliko navrata pisale I. PEŠKAN - V. PASCUTTINI JURAGA, Neki ulomci srednjovjekovne kamene plastike na varaždinskom području, *Peristil* 51, Zagreb, 2008, str. 29-40. – I. PEŠKAN - V. PASCUTTINI JURAGA, Crkva sv. Nikole i varaždinski medvjed - novi prilozi istraživanjima, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin* 23, Varaždin, 2012, str. 269-286.

²⁰ V. BELAJ - J. BELAJ, *Sveti trokuti*, str. 378-384.

²¹ V. BELAJ, Sveti trokut zagrebački, u: *Izazov tradicijske kulture. Svečani zbornik za Zoricu Vitez*, (ur. N. Ceribašić, Lj. Marks), Zagreb, 2010, str. 35. – V. BELAJ - J. BELAJ, *Sveti trokuti*, str. 273-287.

sl. 6-7. Trokuti kod Zagreba.

sjeverozapadne kaptolske kule, tamo gdje je stajao zid koji je tu kulu povezivao preko Bakačeve kule s još postojećom zapadnom kulom. Tu je otprilike stajala, vjerojatno, drevna crkvice sv. Emerika, srušena još početkom 16. stoljeća. A negdje na tom potezu su početkom 20. stoljeća (1906./1907. godine), prigodom rušenja Bakačeve kule i toga zida, *pronašli nekoliko ranosrednjovjekovnih naušnica!* Riječ je očito o groblju što se pokazalo kada je oko 1935. prigodom niveliranja terena pred Katedralom bilo uništeno mnogo ljudskih kostura, navodno bez priloga²². Groblje je očito bilo uz crkvu sv. Emerika, ali starost nekih naušnica govori nam da su tu pokapali svoje pokojnike još u pretkršćansko vrijeme! Nedavno je (2007.) provedena revizija nakita nađena na Kaptolu²³. Riječ je o četirima naušnicama od kojih je jedna iz *druge polovine 8. stoljeća*, druge dvije iz 9., a jedna se može datirati u vrijeme oko godine 1000.

²² Z. VINSKI, Naušnice zvjezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čadavica, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3., sv. 2, Split, 1952, str. 23-25.

²³ Ž. DEMO, *Opatovina: tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti: rezultati arheoloških iskopavanja pred crkvom svetog Franje u Zagrebu 2002. godine*. Zagreb, 2007.

Groblje je, svakako, bilo sveto mjesto, a moglo je – prije pokrštavanja – biti posvećeno Velesu, bogu svijeta mrtvih. Točka na Gradecu bila bi u tom slučaju mjesto gromovnika Peruna, nadzornika svijeta, a ona na mjestu crkve sv. Marije na Dolcu pretkršćanske bogorodice Mokoš.

Kao i kod Varaždina, oba zagrebačka trokuta povezana su jednom bifunkcionalnom točkom (u jednom trokutu je posvećena Mokoši, u drugom Perunu), a mali se trokut pojavljuje kao zrcalni odraz velikoga. I u Zagrebu i u Varaždinu prvobitno se naselje razdvojilo u dvije urbane cjeline različitih tipova urbaniteta. Kao što u Varaždinu kod manjega trokuta nema vodene granice između Velesove točke (Sv. Nikola) s jedne i Perunove i Mokošine s druge strane, tako ni ovdje vodi koja, doduše, postoji (potok *Medveščak*), konstruktori trokuta kao da nisu posvetili posebnu pažnju. Ona nije „propisno smještena“ pa je Mokoš na Velesovoj strani. Obratna situacija, naime, da je Perunu bilo namijenjeno mjesto pred današnjom Katedralom, a Velesu gore na Griču, manje je vjerojatna (premda bi u tom slučaju Mokoš bila smještena na pravu stranu potoka) jer Grič preintenzivno dominira nad Kaptolom. Vidljivo je to i iz jednog dokumenta iz godine 1272. u kojem se ta crkva spominje kao *ecclesia beatae*

virginis sub monte Grech... („crkva blažene djevice pod brijegom Grič“),²⁴ premda ona stoji s kaptolske strane potoka Cirkvenščaka odnosno Medveščaka. Dojam visine u opreci *Perun ÷ Veles* je, kako smo mogli drugdje uočiti, presudan. Tek je u Biskupiji Perunov vrh (*Sv. Trojica*) za manje od metra niži od Mokošinog (*Crkvina*), ali ako se sa Crkvine gleda prema sjeveru, izgleda kao da je malo viši (riječ je o optičkoj varci), a kod Ogulina je Perunov vrh Treskavac (523 m) doista znatno (568 m) niži od Kleka (1181 m), ali na toj udaljenosti nemate taj osjećaj. Gledano s Treskavca, Klek je samo 14.718 m daleka, divlja i neuredna (kaotična, velesovita) hrpa stijena.

Ali, za razliku od varaždinskog manjeg trokuta koji je ograničen samo na urbano naselje, zagrebački mali trokut povezuje dva međusobno autonomna teritorija koja su tek godine 1850. bili ujedinjeni. No Zagreb je bio podijeljen tek godine 1242. kada je kralj Bela IV. odlučio *civitatem liberam construere, slobodni grad podići*, i to *in Zagabria in monte Grech, u Zagrebu na brdu Griču. Mons Grech* je, dakle, do tada bio dio Zagreba. Mali trokut bio je ugrađen u prvotno područje naselja Zagreb. Usporedbom ovih dvaju malih trokuta, varaždinskoga i

zagrebačkoga, potvrdili smo njihovo znatno podudaranje (razlike se mogu svesti na kasniji razvoj tih naselja) tako da već smijemo pomišljati da imamo u njima obrazac drukčiji od obrazaca prema kojima su bile ustrojavane „plemenske“ i „seljačke“ prostorne strukture. Bit ćemo sigurniji ako još negdje pronađemo slično riješenu pretkršćansku prostornu strukturu (sl. 6 i 7). Stara je latinska uzrečica *tres faciunt collegium*, trojica čine društvo...

Ovi su trokuti nastali nakon doseobe Slavena, a funkcije su počeli gubiti nakon pokrštavanja. Političku („državnu“ i „varošku“) su morali izgubiti već pokrštavanjem plemenskih vođa, a seljačku su mogli čuvati mnogo dulje jer je stara seljačka pretkršćanska vjera bila novoj kršćanskoj komplemen-tarna, štoviše, dok je prakticiranje kršćanske vjere usmjereno na „onostranost“ (ostvarenje Kraljevstva Božjega), obredi seljačke vjere odgovarali su seljakovim egzistencijalnim potrebama (plodnosti i rodnosti na njivama, u stajama i u domu). O dugom trajanju „dvovjerja“ kod nas svjedoče seljačke tročlane prostorne strukture koje su nastajale mnogo kasnije: trokut kod Lepoglave izgleda tek negdje oko početka 15., a trokuti kod Gotalova u Preko-dravlju sigurno tek u prvoj polovini 19. stoljeća!

²⁴ I. Kr. TKALČIĆ, *Povijesni spomenici Zagrebačke biskupije / Monumenta historica episcopatus Zagrabensis*. Sv. I, Zagreb, 1873, str. 161, dok. br. CLIV.

The ritual establishment of proto-urban settlements in medieval Slavonia

The site Crkvišće is located on the naturally protected incline on the Mrežnice river bend. The plateau, which slightly inclines towards the north, is in the shape of an irregular triangle (the length of the western side is around 110 meters, the northeast around 80 meters and the southeast side is around 85 meters) and is naturally protected from the west by a steep slope which descends toward the Mrežnica River canyon. The remains of a single-nave church with a semi-circular apse are located on the northern, the highest and most dominant part of the plateau. The landscape clearly shows the vista of a protective wall, with a width of around 2m, which protected the plateau from the eastern and northern side, while traces of loose stones on the western side open up the possibility that this side was also additionally strengthened by a wall.

The researched single-nave church measures 15.17x7.41m, with a shallow semi-circular apse (2m depth) and two entrances (one on the south and the other, the main, on the west façade).

In the sanctuary there is a plastered subcella in its entire length preserved as well the remains of the cathedra and the sacarium or lavatorium, traces of the base of an altar and, most likely, the traces of the altar screen. The existence of screed is documented within the interior of the church. A similar spatial order of the sanctuary that is typical for late ancient churches is evident in several locations throughout the Dalmatian province (Žažvić Crkvina, Biskupija – site Katića Bajami) as well as the existence of a subcella (Cickini on Krk, Osor, Omiš – Brzet, Salona, Crkvina in Trbounj, Podvršje – Glavčine) and in Bosnia and Herzegovina (Čitluk near Šipovi, Doci near Ljubuški, Crkvina in Klobuk, Šiprage on Vrbanja), as well as in Slovenia (Tononcov grad, Rifnik, Vranj, Podzemelj, Ajdna, Kučar). The humble dimensions and simple spatial disposition can be viewed as a reflection of the socio-political organization, and it can, with some reserve, be assumed that this is a simple late ancient military church.

The site Crkvišće can, based on the analogies from the Slovenian region, with great certainty be interpreted as a late ancient elevated fortress with a simple single-nave church with a semi-circular apse and can be dated to the 5/6th century era. It is located above the river in a location which is naturally protected by steep rocks, (elevation of an erstwhile prehistoric structure from the Bronze era) on a strategic location which most likely controlled important late ancient communication. The protective walls (with at least one tower), which surround the incline from two sides, can be dated, with great certainty, also in the late ancient era, although, without detailed research the possibility cannot be excluded that these fortifications were also used at a later time. An additional confirmation of these assumptions is certainly the late ancient ceramic objects collected during research as well as the samples of coal which were dated by the radiocarbon analysis to the era of the 5/6th century.

Only the continuation of investigations will show significantly more data necessary for more precise dating of the church and fortress, their relationship, continuity and understanding of what type of fortress this was.